

KUZEY AFRİKA'DA YENİ İBÂDÎ ELYAZMALARI*

Müellif: Amr Halife en-Nâmî

Çeviren: Harun YILDIZ**

1. Giriş

İbâdî yazmaları, halen az bilinmesine rağmen, İslam literatürünün zengin bir sahasını oluşturmaktadır. İbâdî olmayanlar açısından, İbâdî kaynakları ile ilgili bilgi sahibi olmak zordur; zira İbn Nedîm'in ifade ettiği gibi onlar, düşmanlarının zulmünden korktukları için eserlerini gizli tutmuşlardır.¹

Bunun bir sonucu olarak, bazı İbâdî araştırmacıların kendileri bile, son birkaç yüzyılda bu literatürden faydalanma imkanı bulamamıştır. Sâlimî'nin söylediği gibi, "zamanın tahribatı, onların çoğunu yakalamıştır".² Müslümanlar arasındaki savaşlarda muhaliflerin literatürünü tahrip etmek, yaygın bir uygulama olmuştu, bu nedenle İbâdîler, Tâhert'teki el-Ma'sûme ile Cebel-i Nefûse'deki Kasr Velâm kütüphanelerinde bulunan eserlerini kaybetmişlerdir.

İbâdî yazmaları ile ilgili bilgi, geniş biçimde onların tarih kaynaklarından elde edilmiştir. Berrâdî, *el-Cevâhiru'l-Müntekât fi İtmâmi mâ Ehalle bihi Kitâbu't-Tabakât* adlı eserine okumuş ya da duymuş olduğu İbâdî eserlerinin bir listesini eklemiştir.³ Bir başka liste, Şeyh Sâlimî tarafından *el-Lum'atu'l-Merdüyye min Eşi'ati'l-İbâdiyye* isimli eserinde verilmiştir.

Modern Avrupalı araştırmacılar, ayakta kalan bazı İbâdî kütüphanelerine girmeye çalışmışlar ve ulaşılmış oldukları bulguları yayınlamışlar, fakat yine de keşfedilebilecek bir hayli materyal vardır.

Bu makale, benim Cebel-i Nefûse (Libya), Cerbe adası (Tunus) ile Mizâb vadisi (Cezayir) gibi Kuzey Afrika'daki İbâdî bölgelerinde 1968 yılının Haziran ile Eylül ayları arasında yapmış olduğu son gezimde ortaya çıkarılan yeni elyazmalarının bir yekûnunu vermektedir. Görmüş olduğum yazmaların tamamı, buraya dahil edilmemiştir, ancak bunların en önemlileri burada ele alınmıştır. Daha sonraki makalelerde bu gezi boyunca gözden geçirilen diğer yazmaların da bir yekûnunu vermek, ümit edilmektedir.

* Orijinal ismi, "A Description of New Ibadî Manuscripts from North Africa" olan bu makale, Libyalı araştırmacı Amr Halife en-Nâmî tarafından Journal of Semitic Studies dergisinin XV/1. sayısının (Oxford, 1970) 63-87. sayfaları arasında yayınlanmıştır.

** Doç. Dr., O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı (hyildiz@omu.edu.tr).

1 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire, 1348, s. 258, 329.

2 Sâlimî, *el-Lum'atu'l-Merdüyye min Eşi'ati'l-İbâdiyye*, s. 76.

3 Berrâdî, *el-Cevâhiru'l-Müntekât*, Litografik Baskı, Kahire, 1302/1885.

Cebel-i Nefûse'de yazmaların olması muhtemel olan her yer, ziyaret edilmiştir. Burada Kebâv'da Şeyh Yusuf Ahmed el-Bârûnî, Câdû'da Şeyh Muhammed el-Bârûnî ile Mersâven Ruhaybât'ta Şeyh Ali Milûd olmak üzere üç ana koleksiyon vardır. Yine el yazmalarına sahip olan Câdû'nun kadısı olan Şeyh Ömer Milû, Câdû'nun Cennâvun bölgesinden Eyyûb b. Muhammed el-Eyyûbî ile yine Câdû'dan Salih el-Maksî gibi diğer bazı kişilerden bir kısmı ile görüşmeyi başardım. Onların koleksiyonlarının tamamını gözden geçirme imkanına sahip olamadım fakat gelecek bir fırsatta onların yazmalarının müzakeresi için söz alınmıştır. Cebel-i Nefûse'deki gezim boyunca en yardımsever kişi, ziyaret ettiğim yerlerin çoğunda bana eşlik eden tanınmış İbâdî alimi Ali Yahyâ Muammer idi. Cebel-i Nefûse'de gördüğüm yazmaların tamamı, iyi koşullardaydı.

Cerbe adasında üç ana kütüphane ziyaret edildi. Bunların ilki, Ğizen'de yaşayan Şeyh Sâlim b. Ya'kûb'un kütüphanesi idi. O, Kahire'de geç dönem İbâdî alimi olan Şeyh Ebû İshak İbrâhîm Eттаfeyyîş'in yanında beş seneden uzun bir süre öğrencilik yapmıştı ve Cerbe adasının tarihi ile ilgileniyordu. Mûteakip yazmalar, şunlardan elde edilmiştir:

1. Şerhu'n-Nüniyye, İsmail b. Musa el-Ceytâlî'den alınmış olup o, eserin üç cildinin ikisine sahipti.
2. *Tebyînu Ef'âli'l-İbâd*, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Bekr'den alınmıştı.
3. *Kitâbu Siyeri Nefûse el-Kadîm*, Muhammed b. Mukarrin el-Bağtûrî'den alınmıştı.

Ziyaret edilen ikinci kütüphane, Haşşân'da yaşayan Bârûnî ailesinin olup en az beş yüz yazmayı içermektedir. Bunların yüz yirmiden çoğu, İbâdî yazarlara aitti. En geniş İbâdî eser koleksiyonuna sahip olan bu kütüphane, kolayca gözden geçirmeye uygun bir durumdaydı. Son kütüphane, Vâleğ'de yaşayan el-Ba'tûr ailesine aitti. Esasen bu koleksiyon, düzensiz ve dağınık varaklarla birlikte ciltlenmemiş kağıt destelerine sahip olup karmaşık bir durumdaydı; bu durum, tasnif etme ve yeniden düzenleme gibi zor bir işi gerektirecektir.

Ayrıca, Mizâb vadisindeki kütüphaneleri ziyaret ettim ve Prof. Josef Schacht tarafından daha önce listelenen oradaki koleksiyonları⁴ gördüm.

4 Schacht, "Bibliothèques et Manuscrits Abadites", *Revue Africaine*, 100, Algiers, 1956, s. 375-398.
Libya Eğitim Bakanlığı ile Bingazi Üniversitesi tarafından seyahat masraflarımı karşılaması için bana verilen maddi destekten dolayı mutluluk duydum. Ayrıca, bana sağladıkları işbirliği ile göstermiş oldukları yardım ve misafirperverliklerinden dolayı bu kurumların çalışanlarına ve danışmanlığı ile pek çok yararlı önerisinden dolayı Dr. R. B. Serjeant'a şükranlarımı sunarım.

2) Yazmalar

1) Câbir b. Zeyd el-Ezdî (93/711)

I-1) Câbir b. Zeyd'in Mektupları

Yazmanın nitelikleri: 32 sayfa⁵ olup her sayfada 14 satır vardır. Her sayfa, 15 x 21 cm ebadında olup eski Mağrib hattı ile yazılmıştır. Mektup, karmaşık bir içeriğe sahip olan yazmanın 32 sayfasını oluşturur; yazma tarihsizdir, ancak eski olduğu anlaşılmaktadır, muhtemel olarak Hicrî VI. yüzyıla aittir. Bu yazmayı Tunus'un Cerbe adasında yaşayan Haşşanlı Şeyh Yûsuf Muhammed el-Bârûnî'den aldım. Diğer nüshanın ise, Mizâb vadisinin Beni Yizcin'den olan Şeyh Sâlih b. Ömer'e ait olduğu söylenmektedir.

İçerik ve notlar. Metin, Câbir b. Zeyd'in arkadaşları ile takipçilerine göndermiş olduğu 18 mektubu içermektedir. İlk varak, eksiktir. Bu mektuplarda Câbir b. Zeyd, takipçileri tarafından kendisine yöneltilen sorulara yönelik görüşlerini ifade etmekte olup böylece her bir mektup, "*Câbir b. Zeyd'den falancaya selam olsun, Allah'a hamdolsun ...*" diye başlar. Arkasından dinî içerikli bir nasihat ile Câbir b. Zeyd, tek tek sorulara cevap verir.

Bu mektupların önemi, esasen Câbir'in faaliyetleri ve yaşadığı dönemin durumu ile ilgili bize bilgi vermesidir. Bu mektuplar, şu isimlere gönderilmiştir:

- 1) Nâşid (Râşid ?) b. Haysem
- 2) Osman b. Yesâr
- 3) Tarîf b. Huleyd
- 4) Ğıtrîf b. Abdüsselâm
- 5) Hâris b. Amr
- 6) Anife
- 7) Nâfi b. Abdullah
- 8) Yezîd b. Yesâr
- 9) Abdullah b. Sa'd
- 10) Mâlik b. Üseyd
- 11) Sâlim b. Zekvân
- 12) Nu'mân b. Seleme
- 13) Abdülmelik b. el-Mühelleb
- 14) Habra binti Damra

5 Yazmaların pek çok sayfası, numaralandırılmamıştır. Öyle ki Dr. Serjeant'ın önerisi üzerine onları (Modern Avrupa kültürüne uygun bir şekilde) "sayfalar" şeklinde numaralandırdım, varaklar halinde değil. Sadece (Aşağıda, 72. sayfada) varak halinde numaralanmış olan VI-1 numaralı elyazması istisnadır ve bu yüzden bu şekilde göndermede bulunulmuştur.

Bu yazışmalar, "Allah'a hamdolsun ki böylece Ebû's-Şa'sâ Câbir b. Zeyd'in cevapları sona erdi" şeklinde bitmektedir. Bu koleksiyondan hemen sonra Cennâv b. Fetâ ile Fezzân'ın bazı İbâdî alimleri arasındaki yazışmaları içeren diğer koleksiyon gelir.⁶ Her iki yazışma setinin İsmail b. Mûsâ el-Ceytâlî'nin Kitâbu Cevâbâtî'l-Eimme'sinin bir parçası olduğu kanaatindeyim.⁷

Câbir b. Zeyd'in yukarıda adı geçen mektupları, sahip olduğumuz ilk İbâdî dokümanları içerirler. İbâdîliğin ilk inamı ve önemli hadisçilerinden biri olan Câbir b. Zeyd, arkasından pek çok hadis ile değişik fetvalar bırakmıştır. Bununla beraber, onun yaşamı ve bilgi düzeyi ile ilgili bilgimiz çok yetersizdir; ancak bu mektuplar, onun yaşamı ile ilgili bazı noktaları aydınlatabilir.

I-2) Kitâbu'n-Nikâh

Yazmanın nitelikleri: 21 sayfa olup her sayfada 24 satır vardır. Her sayfa, 21,5 x 15,5 cm ebadındadır. Yazmanın müstensihi, İsmail b. Şa'bân b. Yıddar olup 3 Receb 1211/ 1 Ocak 1797 tarihlidir. Bu kitap, karmaşık bir içeriğe sahip olan yazmanın bir bölümünü oluşturmakla beraber aynı zamanda el-Bârûniyye kütüphanesi yazmalarından biridir. Kitabın başlığı, bölüm başları ile soruları ifade eden kelimeler, kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Metin, "Bu kitap, Câbir b. Zeyd'in fetva vermiş olduğu nikâhın helal olan kısımları ile haram olan kısımlarını içerir" cümlesi ile başlar.

İçerik ve notlar. Bu kitabın Câbir b. Zeyd tarafından kime yönelik olarak yazıldığını bilmiyoruz. Eser, aşağıda görüleceği gibi, yirmi bölüme ayrılmıştır:

- 1) Velinin izni ile nikah.
- 2) Küçük yaşta çocuklarla nikah.
- 3) Nikah ve mehir.
- 4) Nikah ve zorunluluk.
- 5) Zorunluluk halinde olmayan nikah.
- 6) Şartlı nikah.
- 7) Nikah ve birleşme şartı.
- 8) Nikah ve kadınlar arasında paylaşım.
- 9) Boşanmış bir eşle nikah ve tahlili.
- 10) Bekleme müddeti içerisinde nikah.
- 11) Kayıp birinin nikahı.
- 12) Dört kadın ile nikah ve onların boşanması.
- 13) Zina eden erkek ve kadının nikahı.
- 14) Yahudi ve Hıristiyan kadının nikahı.
- 15) İnandığında şirk ehlinin nikahı.

6 Şemmâhî, *Siyer*, Kahire, 1303, s. 192.

7 Şemmâhî, 556-557.

- 16) Olmayan bir şeyin nikahı.
- 17) Nikah ve bekleme süresi.
- 18) *İlişkiye giremeyen kişi ile nikah.*
- 19) Ehl-i kible'nin ve şirk ehlinden eman talep eden kişinin nikahı.

Metin, "Allah'a hamdolsun, Câbir b. Zeyd'in nikah konusundaki eseri, sona erdi" şeklinde bitmektedir.

Bu kitap önemli olup kısmen İslam'ın ilk dönemlerinde evlilik konusunda câri olan görüşleri sunduğu gibi, kısmen de, Abdullah b. Abbas'ın "Câbir b. Zeyd, talâk konusunda insanların en bilgili olanıdır"⁸ dediği gibi, bu sahada-ki en iyi otorite tarafından meydana getirilmiştir.

I-3) Kitâbu's-Salât

Yazmanın nitelikleri: 18 sayfa olup her sayfada 24 satır vardır. Her sayfa, 22,5 x 16,5 cm ebadındadır. Yazma metnin bir kısmı karmaşık bir içeriğe sahip (Bakınız, 1-2) olup metin, 21 Muharrem 1211/27 Temmuz 1796 tarihidir. Metne başlık olarak "Câbir b. Zeyd'in kitabı" ifadesi verilmiştir.

Metindeki cümleler, "Üslup sahibi Habîb b. Ebî Habîb söylemiştir ki; Amr b. Harim, namaz ve vakitleri ile ilgili Câbir b. Zeyd'e şöyle ... sorulduğunu bize haber verdi" şeklinde başlamaktadır.

İçerik ve notlar. Bu kitap, Câbir b. Zeyd'den Amr b. Harim'e yönelik olarak yazılmış bir eserdir. Namaz ve vakitleri, cenaze namazı, bayram namazları, sefer orucu ile zihâr orucu gibi konuların yanında diğer İslami öğretileri de ele almaktadır. Eserin materyali, güzel bir şekilde düzenlenmemiştir. Bu durum, eseri istinsah edene göre, Katâde'nin "... sona ermiştir; istinsah edenlerin çoğu, ona Câbir b. Zeyd'in Habîb b. Ebî Habîb'den gelen namaz konusundaki eserini eklemiştirler ve 7. bölümün Katâde'nin sözüyle bitmediğini, bilakis sonrasının da olduğunu söylemişlerdir" şeklindeki sözlerinin eserin 7. bölümünde olmasıyla anlaşılmaktadır. Ancak, atfın doğruluğu, kesin görünmemektedir.

II) Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (II/VIII. yüzyıl)

II-1) Risâle fi'z-Zekât

Kitâbu's-Salât'ın hemen arkasından gelen aynı hatla yazılmış bir metindir. İbâdîlerin ikinci imamı olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'den, daha önce tanınmayan bir şahıs olan İsmail b. Süleyman el-Mağribî ile taraftarlarına yönelik yazılmış olan bir risaledir. Metne göre eserin başlangıcı şöyledir:

"Şeyh Ebû Ubeyde Müslim b Ebî Kerîme'nin zekat ve zekatı veren ile alması caiz olmayan kimselerle ilgili risalesi".

Yazmanın nitelikleri: 12 sayfa olup, her sayfada 23 satır vardır. Her say-

8 Sâlimî, *Hâşiyetu'l-Câmî's-Sahîh*, Kahire, 1326, I, 7.

fa, 22 x 16,5 cm ebadındadır. Metin, 30 Muharrem 1211/5 Ağustos 1797 tarihlidir.

Metindeki cümleler, "Ebû Ubeyde şöyle söylemiştir; İçinde çok şey söylediğiniz kitabınız bana geldi. Sözlerinizin tamamından dolayı Allah, size iyilik versin ..." şeklinde başlamaktadır.

İçerik ve notlar. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme tarafından bütün haliyle mevcut olarak gelen tek çalışmadır; onun görüşleri, İbâdî eserleri içinde serpiştirilmiştir. Gelişen İbâdî hareketinin o dönemdeki büyük organizatörü olan Ebû Ubeyde, bu risalede İslami öğretilere uygun olarak kendisinin kurmaya çalıştığı İbâdî toplumu örneğinde, zekat sistemi ile ilgili bazı kurumsal düşüncelerini açıklamaktadır.

III) Rabî' b. Habîb (II/VIII. yüzyıl)

III-1) Rivâyâtü Dumâm

Yazmanın nitelikleri: 81 sayfa olup, her sayfada 23 satır vardır. Her sayfa, 21,5 x 16 cm ebadındadır. Yazma metnin bir kısmı karmaşık bir içeriğe sahiptir (Bakınız, I-2). 51 sayfa olan ilk bölüm, "Bu ilk bölüm, Rabî'nin Dumâm'dan onun da Câbir b. Zeyd'den aktardığı hadis rivayetlerinden oluşmaktadır" şeklinde başlar.

Metindeki cümleler, "Ebû Sufra Abdü'l-Melik b. Sufra, Heysem'in Rabî' b. Habîb'den, onun Dumâm b. es-Sâib'den, onun da Câbir b. Zeyd el-Ezdi'den şöyle ... söylediğini anlatmıştır" şeklinde başlamaktadır.

Metin, "Rabî şöyle söylemiştir; İnsan, yürüyen bir hayvanın üzerinde olan eşini seçtiğinde ona 'tercih senindir, ister oradan ayrılır, isterse tercih ettiği yere döner' demiştir. güzel yardım ve muvaffakiyetlerinden dolayı Allah'a hamd ile çalışma sona erdi" cümlesiyle bitmektedir.

Bu bölümün metni, 20 Cemâdiyelâhir 1206/23 Şubat 1792 tarihli bir metindir.

30 sayfa olan 2. bölüm ise, "İkinci bölüm, Rabî b. Habîb'in fetvalarından" şeklinde başlar. Metindeki cümleler, "Ona insanları anlaşılmalı olan köyünden sordum, topraklarını taksim ederek ileri gelenlerine yönelik ödeyebilecekleri cizyeyi (arazi vergisi) paylaştırdım, bundan sonra onlar, müslüman oldular. Bu durumda onların topraklarından ya da mallarından artık cizye alınır mı?" şeklinde başlamaktadır.

Metin, "Ona acaba hacca gerektiren mal için bir süre var mı? diye sordum. O da, 'Belki yüz dirhem veren kişi için belirli bir süre olup olmadığını bilemeyiz. Bu yüzden hacca gidebilirse, haccetsin" demiştir. İkinci bölüm, sona erdi" cümlesiyle bitmektedir.

Bu bölümün metni, 4 Ramazan 1206/26 Nisan 1792 tarihli bir metindir. Bu bölümde metin, aşağıda görüleceği üzere, 25 bölüme ayrılmıştır;

- 1) Cizye toplayan ve onu sultana götürmeyen kişi ile ilgili bölüm.
- 2) Ramazan ayında gusledemeden sabahlayan kişi ile ilgili bölüm.
- 3) 'Yerimde çalışırım' diyen ve yapmayan kişi ile ilgili bölüm.
- 4) Kendi nefsi üzerine yazdıran köleye insanlar yardım eder.
- 5) Koyunları çalınan ya da uyuyan çobanlar ile ilgili bölüm.
- 6) Günün evvelinde yapılan evliliğin yorumu.
- 7) Resim ve heykel yapan bir kişi ile ilgili bölüm.
- 8) Bilginin mükafatını öğreten, sonra tevbe etmeyi isteyen öğretmen ile ilgili bölüm.
- 9) Altın, gümüş ve savaşanlarla öşrün zekatı ile ilgili bölüm.
- 10) 'Cariyem hürdür' deyip bunun üzerine onunla evlenen kişi ile ilgili bölüm.
- 11) Su ve toprak ile yükselen yer ile ilgili bölüm ve terzinin elbisenin sahibini karıştırmasının yorumu.
- 12) Kişinin altını ile ipeği, köpek satışı ve müslümanlarla çarpışmaya silah götürmek.
- 13) Kavmimizin zekatı ile ilgili bölüm.
- 14) Öldüren kişi ile ilgili bölüm.
- 15) Efendisinin çocuğunu doğuran cariyeyi satma.
- 16) Bir cariyeyi satan kişi ile ilgili bölüm.
- 17) Kadı hüküm vermeden önce içlerinden biri dönen iki şahit ile ilgili bölüm.
- 18) Hür ve kölenin yaraları ve bunların yorumlanması ile ilgili bölüm.
- 19) Maliyet üzerine kâr koymadan yapılan satış ile ilgili bölüm.
- 20) Fasık olan kişi ile ortaklık.
- 21) Savaş toprağında ticaret ve esirlerini satın alma.
- 22) Çarşıdan 'köleyim' diyen fakat hür olduğu anlaşılan bir adam satın alma.
- 23) Müşrik olan velisinin kendisi ile evlendiği müslüman kadın ile ilgili bölüm.
- 24) Karısına 'ben zina ettim' diyen kişi ya da kocasına 'ben zina ettim' diyen kadın.
- 25) Adak ile ilgili bölüm⁹.

Notlar. Bu eser, Berrâdî'nin *el-Cevâhîru'l-Müntekât* adlı eserinde vermiş olduğu listede bizim tarafımızdan Kitâbu Dumâm olarak bilinen, Sâlimî'nin

9 Bkz., *Kahire Kataloğu*, II, 167, 233.

de bu şekilde ifade ettiği¹⁰, *Hıfz Ebî Sufra Abdü'l-Melik b. Sufra* başlığı altında 218. sayfada ifade edilmiştir.

IV) Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem (190/805)

IV-1) Cevâbâtü'l-İmâm Abdülvehhâb

Bu yazmanın hem el-Bârûniyye *kütüphanesinde*, hem de Cerbe adasında olmak üzere iki nüshasını gördüm.

Yazmanın nitelikleri: İlk nüsha (el-Bârûniyye nüshası), 30 sayfa olup, her sayfada 27 satır vardır. Her sayfa, 24,5 x 17 cm ebadındadır. Cebel-i Nefûse'den olan tanınmış İbâdî alimi Şeyh Abdullah b. Yahyâ el-Bârûnî (1331/1912)'nin açık bir Mağrib hattı ile yazdığı bir metindir. Yazma metnin bir kısmı karmaşık bir içeriğe sahiptir.

Metindeki cümleler, "Bu cevaplar, Abdülvehhâb'ın beyan ettiği meseleler ile ilgilidir. Onları 40 seneye ulaşan veya bunun biraz altı ya da üstü olan bir sürede ifade ettim" şeklinde başlamaktadır.

Metin, "Bil ki, bu satışı pek çok yönden fasit olarak görüyorum. Bunlardan biri, bir vaad üzere oluşudur. İçinde bir şart bulunan satışı, sona erse bile caiz görmüyorum. Ayrıca, dünyada senin için herhangi bir şey yok. Diğer yönüyle, bu satışın içinde açık bir aldatma vardır, bu yüzden hiçbir yönden geçerli olmayan bir satıştır. Allah'ın selam ve rahmeti üzerinize olsun. İmam Abdülvehhâb'ın cevapları sona ermiştir" cümlesiyle bitmektedir.

Diğer (Cerbe) nüshanın nitelikleri: 30 sayfa olup, her sayfada 25 satır vardır. Her sayfa, 15 x 21 cm ebadındadır. Metin, eski bir Mağrib hattı ile yazılmış olup yazma metnin bir kısmı karmaşık bir içeriğe sahiptir (Bakınız, I- 1).

Metindeki cümleler, "Cevaplar, Abdülvehhâb'ın (imam olduğunu düşünüyorum) beyan ettiği meseleler ile ilgilidir. Onlar, bir adam tarafından 40 seneye ulaşan veya bunun biraz altı ya da üstü olan bir sürede sorulmuştur" şeklinde başlamaktadır.

Otuzdan fazla soru ve cevap, bu yazmada kayıptır. Metin, aşağıdaki cevap ile sona ermektedir; "Müslümanların yoksulları için vasiyet edilir, ancak kimseye bir şey verilmezse, vasiyetin üçte birini müslümanların yoksullarına vermek, onun zengin yakınları düşer ...".

İçerik ve notlar. Eser, Tâhert'teki İbâdî devletinin ikinci imamının hukuki görüşlerini içerir. O, Cebel-i Nefûse insanları tarafından kendisine yöneltilen bu sorulara cevap vermektedir.

İbnu's-Sağîr el-Mâlikî, Rüstemî imamları üzerine yazdığı eserinde şöyle söylemiştir:

10 Sâlimî, *el-Lum'atu'l-Merdüyye min Eş'ati'l-İbâdiyye*, s. 77.

“Abdülvehhâb, *Mesâilu Nefûse* ismiyle bilinen bir kitap yazmıştır. Cebel-i Nefûse'nin insanları, çözümlenemeyen bazı problemleri ona yazmışlar, o da onların yönelttiği soruları cevaplamıştır. Bu eser, İbâdîlerin ellerinde olup onlar arasında iyi bilinmektedir. Onlar, günümüze gelinceye kadar bu eseri nesilden nesile aktarmışlar ve onu kendileri okumuşlardır”.¹¹

Şemmâhî, *Siyer*'inde bu eseri aşağıdaki notla ifade etmiştir:

“İmam Abdülvehhâb'ın fıkıh, hükümler ve usûlü'd-dîn gibi konulardaki cevaplarını gördüm”.¹²

V) Eflah b. Abdülvehhâb (240/854)

V-1) Cevâbâtü'l-İmâm Eflah b. Abdülvehhâb

Aynı yazma içinde olup karmaşık bir içeriğe (Bakınız, I- 1) ve İmam Abdülvehhâb'ın cevapları ile aynı karaktere sahiptir. Tâhert'teki İbâdî devletinin üçüncü imamı olan İmam Eflah b. Abdülvehhâb'a atfedilen iki cevap dizisi bulunmaktadır. İlk dizi, 30 sayfadan oluşmakta olup özellikle metnin 6. sayfasında başlayan Bişr b. Muhammed'e verilen cevapları içerir.

Bu dizideki cümleler, “Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla, İmam Eflah b. Abdülvehhâb'ın cevaplarıdır. Allah'tan doğruluk ve muvaffakiyet isteriz. Köylerden gelen bir topluluk, bana sordu, sonra bir yer satın aldılar. Onların bir kısmı, orayı babalarından miras alarak o yeri vatan edindiler. Oraya ağaç dikip evler inşa ettiler, orada yaşamlarını geçirdiler. Onların namazları nasıl olur?” diye başlamaktadır.

Metin, “... ve imanın keffâretini ifade ettim. Keffâret için iki dinar, iki dinar da yakınlar için vasiyet edildiğinde akrabalar karşı çıksa bile, imanın keffâreti yerine gelmiş olur mu? Bunun cevabı, keffâret için iki dinar, yakınlar için de iki dinar bir araya getirilir ve bunun üçte biri yakınlarla verilir, kalanı da keffâreti yerine getirmiş olur” cümlesiyle bitmektedir.

Diğer dizi ise İmam Eflah tarafından Vesîm (Abdülvehhâb döneminde Kantarâra valisi olan Ebû Yunus Vesîm en-Nefûsî et-Temzînî)'e verilen cevapları içerir.¹³ Bu dizi, 20 sayfadan oluşmakta olup bu dizideki cümleler, “Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla, Vesîm'in İmam Eflah'a yazmış olduğu meselelerin cevabıdır. Allah, bizi ve seni bağışlasın. Bir küp şarap içen kişiye, şarabının bir saati ondan seni kurtarır mı? diye sordum ya da ona 'bu fasid şarabı neden içtin?' denir ...” şeklinde başlamaktadır.

Metin, “... ve birini kemik ve sinirinden yaralayan bir adam ile ilgili soruldu. Yaralı olan diyet almayı istemiyor, ancak kısas yapılmasını istiyordu. Cevap; Kısas, ancak aşikardan içeriye et parçasında olur. Aşikarın üstünde

11 İbn Sağîr el-Mâlikî'nin eserinin yazma nüshası, benim elimde bulunmaktadır. Bkz., s. 7.

12 Şemmâhî, *Siyer*, s. 193.

13 Şemmâhî, 195.

kemik yaralamalarında kısas olmaz. Orada ancak diyet olur. Doğrusunu Allah bilir” sözleriyle bitmektedir.

Pek çok İbâdî kaynağı, Eflah'ın cevaplarından alıntı yapmaktadır.¹⁴ Şemmâhî, Ebû Zekeriyâ Vâriclânî'den şöyle bir alıntı yapar: “Eflah, gençken hukuk, gramer ve skolastik teoloji olmak üzere dört farklı alanda öğrenim görmüştü. Eflah, bunlara yüksek düzeyde astronomiyi de ilave etti”.¹⁵

VI) Ebû'r-Rabî' Süleyman b. Yahlef (471/1078)

VI-1) Kitâbu't-Tuhaf

Yazmanın nitelikleri: 106 varak¹⁶ olup, her varakta 19 satır vardır. Her sayfa, 16 x 21 cm ebadındadır. Metin, açık Mağrib hattı ile yazılmış olup Muharrem 1271/Ekim 1845 tarihlidir. Yazmanın müstensihî, Saîd b. Eyyûb et-Tindimmîrî'dir.

İçerik ve notlar. Bu eser, Şeyh Yûsuf Ahmed Bârûnî'nin elindeki yazmalar koleksiyonundadır. Bu koleksiyon, onun tanınmış alim olan büyük dedesi Abdullah b. Yahyâ el-Bârûnî'nin Cebel-i Nefûse iç savaşı esnasında (1920-22) tahrip olmuş ve dağılmış olan kütüphanesinin sol kısmının bir bölümü olarak görünmektedir. Yukarıda belirtilen yazmaları fotokopi yapmak için ödünç aldım. Muhtemeldir ki yazmaların diğer koleksiyonu, Libya hükümetinin eski Endüstri bakanı Târik el-Bârûnî'ye ait olan aynı kütüphanedendir. Kitâbu't-Tuhaf'ın bir diğer nüshasını Cerbe'de el-Bârûniyye kütüphanesinde gördüm. Bu yazmada esere, *Kitâbu't-Tuhaf fi'l-Usûl* başlığı verilmişti. Berrâdî, bu eseri listesinde *Kitâbu Ebî'r-Rabî' Süleyman b. Yahlef el-Mezâti fi'l-Kelâm* olarak iki cilt halinde ifade etmiştir. O, ilk cildi görmediğini de ilave etmiştir.¹⁷

Diğer eseri, el yazması olan *Kitâbu'l-Bahsi's-Sâdik ve'l-İstikşâf fi Şerhi Kitâbi'l-Adl ve'l-İnsâf*'tır. Berrâdî, bu eserden *et-Tuhafu'l-Mahzûne ve'l-Cevâhiru'l-Ma'sûne* başlığıyla söz etmiştir (II, 22b, 26a). Şemmâhî'ye göre bu kitabın ismi, *Kitâbu'l-Mûthaf fi'l-Usûl*'dür¹⁸, ancak doğru isim, Berrâdî tarafından aktarılandır. O, bu eserin İbâdî teolojisindeki tanınmış eserlerden biri olduğunu da söylemektedir.¹⁹

Eserin ilk bölümü, “Kitâbu't-Tuhaf, şer'î asılları ve anlamlarını bir araya getirerek, ihtiyaç olduğu ölçüde bölüm bölüm açıklamaktadır” şeklinde başlamaktadır.

Metin, “Denildi ki: İlim talebesi, kendisi için tüm kuru hurmaları, hatta denizdeki balıkları ister” cümlesiyle sona ermektedir.

14 Örnek olarak Ceytâlî'nin *Kavâid* (Litografik baskı, Kahire, el-Bârûniyye); Şerhu'n-Nüniyye, (Sâlim b. Ya'kûb'un elindeki yazma nüsha), s. 61, 92; Şemmâhî, *Siyer*, s. 119.

15 Şemmâhî, 193.

16 Bu yazma nüshası, daha önce varak olarak numaralandırılmıştır.

17 Berrâdî, *Cevâhîr*, s. 219-220.

18 Şemmâhî, 412.

19 Berrâdî, *Cevâhîr*, 22b.

Eserin ikinci bölümü, “Allah’ın zikri ile başlıyor ve ondan yardım istiyoruz, ondan işlerimiz için muvaffakiyet ve doğruluk istiyoruz. Hatalardan uzak olmak, ona yakışır. Kovulmuş şeytanın adımlarından O’na sığınırız. Güç ve kuvvet, sadece Allah’ındır. Tevbe ile ilgili bölüm” cümleleriyle başlamaktadır.

Metin, “Allah, manalardan bir mana ile yarattığı varlıklara benzemekten uzaktır. Yüce Allah, en iyi bilen ve hüküm verendir, çalışma sona ve kemale erdi” şeklinde bitmektedir.

Hiçbir modern araştırmacı tarafından, hatta İbâdîlerin kendileri tarafından bile, bu kitabın hâlâ var olduğu bilinmemektedir. Ebû'r-Rabî Süleyman b. Yahlef'in çok bilinen eseri ise, *Kitâbu's-Siyer* (Litografik baskı, Tunus, 1321)'dir. Cerbe el-Bârûniye kütüphanesinde bu eserin *Risâle fî Talebi'l-İlm* ismini taşıyan elyazması bir nüshasını gördüm. Bu son elyazması nüshanın konusu, ismiyle uyuşmaktadır. Beni düşündüren şey, Ebû'r-Rabî Süleyman b. Yahlef'in *Kitabu's-Siyer*'i gerçekte bir kitap olarak yazmış olsa bile, onun halen kayıp olmasıdır.

VII) Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Bekr (504/1110)

VII-1) Kitâbun fihi Mesâilu't-Tevhîd mimmâ lâ yeseu'n-nâse cecludu ve ğayru zâlike min Mesâili'l-keâm

Araştırma yaptıktan sonra bu kitabın iki nüshası bulunmuştur. İlk yazma, Cerbe el-Bârûniyye'de; ikinci yazma ise, Cerbe Vâleğ'de el-Ba'tûr ailesinin yazmaları arasındadır.

Yazmanın nitelikleri: İlk yazma, 16 sayfa olup, her sayfada 29 satır vardır. Her sayfa, 20 x 15 cm ebadındadır. Metin, zarif bir Mağrib hattı ile yazılmış olup tarihsizdir, muhtemelen hicrî IX. yüzyıla aittir. Eser, Ğaryân bölgesinden Mâlikî mezhebine mensup birinin Cebel-i Nefûse'deki Azzâbe kuruluşuna yönelmiş olduğu bir soruya verilen cevapla ilgilidir.

Yazma metin, “Hamd, hamîd, mecîd, mübdî ve muîd olan, sınırsız bir şekilde tek olan Allah içindir” diye başlamaktadır.

Metin, “... evlerinden çıktıklarında namaz kıldılar. İşte bu, şurât (Hâricîler)'in halidir. Alemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun” şeklinde bitmektedir.

İkinci yazma ise, 30 sayfa olup, her sayfada 21 satır vardır. Her sayfa, 21 x 15,5 cm ebadındadır. Yazmanın bir bölümü karmaşık bir içeriğe sahip olup eski bir Mağrib hattı ile yazılmıştır. Yazma, hicrî IX. yüzyıla aittir.

Yazma metin, “Hamd, hamîd, mecîd, mübdî ve muîd olan, sınırsız bir şekilde tek olan Allah içindir ...” şeklinde başlamaktadır.

Metin, “... evlerinden çıktıklarında namaz kıldılar. İşte bu, şurât (Hâricîler)'in halidir. Alemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun” diye bitmektedir.

İçerik ve notlar. Bu küçük risale, İslam inancının müslümanların bilmesi gereken temel unsurları ile ilgilidir. İbâdî teolojisinin güzel bir örneğidir. Bu

risalenin edisyon kritiği, yukarıda ifade edilen iki yazmaya dayanarak benim tarafımdan tamamlanmıştır.

VII-2) Kitâbu Tebyîni Ef'âli'l-İbâd

Yazmanın nitelikleri: Ciltli biçimde üç bölüm olup ilk bölüm, 51 sayfa; ikinci bölüm, 48 sayfa; üçüncü bölüm ise 58 sayfadır. Her sayfada 20 satır vardır. Her sayfa, 24,5 x 17 cm ebadındadır. Metin, Şa'bân-Şevvâl 1329/ Ağustos-Ekim 1911 tarihli olup müstensihi, Ömer b. el-Hâc İsa b. Salih et-Tindimmîrî'dir. Bu yazma nüsha, Cerbe Ğizin'de Şeyh Sâlim b. Ya'kûb'a aittir. Diğer nüsha, Mîzâb Benî Yezcin'de et-Tafeşîyye kütüphanesinde.

İçerik ve notlar. Bu kitabın ana konusu, aşağıdaki içerik listesinde de görülebileceği gibi, ahlak'tır. Bu eser, Mağrib İbâdî literatüründe türünün ilk örneğidir; Ceytâlî tarafından yazılan Kanâtru'l-Hayrât gibi diğer eserler, sonrasında onu izlemiştir.

Eserin ilk bölümü, "Hamd, doğruya muvaffak kılan, doğru düşünceye ulaştırıcı ve farzlarının edasına yardımcı olan Allah içindir ..." şeklinde başlamakta ve "Kötü zan, küfür olduğu gibi; Allah için hüsnü zan'da bulunmak farzdır" diye sona ermektedir.

Eserin ikinci bölümü, "Sevgi ve nefret ile ilgili bölüm: Sevgi, kalbin fiilidir, diğer uzuvlara ondan herhangi bir şey, nisbet edilmez ..." şeklinde başlayıp "Geldikleri anda musibet ve belayı sevmek, hamd ve övgü zorunlu değildir; bilakis o anda Allah'ın kazasına razı olmak, O'nun emrine teslim olmak ve tevekkül etmek gerekir" şeklinde biter.

Eserin üçüncü bölümü, "Sakınma ve tevbe ile ilgili bölüm: Tevbe, gereklidir ve günahlardan kaçınmak, kullara farzdır ..." diye başlayıp "Bu sözün üzerine onun için sattığı şeyi vermesi gerekir; eğer ondan bunu alamazsa değerini ödemesi gerekir" şeklinde sona erer.

Aşağıdaki içerik listesi, eserin konuları ile ilgili açık bir fikir verecektir:

Birinci Bölüm:

- 1) İnsanların fiillerinin açıklanması.
- 2) Günahların açıklanması.
- 3) Riya ile ilgili kısım.
- 4) Suni işler ile ilgili mesele.
- 5) Hamdedeni sevmek.
- 6) Gurur ve kibir.
- 7) Şöhret ve makamı sevmek.
- 8) Süslenmeyi yasaklamak.
- 9) Şeref sevgisi.
- 10) Dünya sevgisi.

- 11) Kıskançlık
- 12) Kin ve nefret.
- 13) Merhametsizlik
- 14) Müslümanlara ve işlerine önem vermek.
- 15) Dünya sahibinin müslüman kardeşi için fedakârlığı.
- 16) Gizli şehvet.
- 17) Küfrün rükünleri.
- 18) Korku.
- 19) Terkedilmesi gereken şeyler.
- 20) Asabiyet (Aşırı taraftarlık).
- 21) Hile ve entrika.
- 22) Azgınlık ve zulüm.
- 23) Ahireti unutmak.
- 24) Küstahlık ve şımarıklık.
- 25) Gıybet ve bozgunculuk.
- 26) Acziyet ve tembellik.
- 27) Melâmet.

İkinci Bölüm:

- 1) Sevgi ve nefret.
- 2) Kişi, nefsi için hak almamalı.
- 3) Ayıplamak, alay etmek, iftira atmak.
- 4) İkiyüzlülük, güzel ve yumuşak sözlerle kandırmak.
- 5) Korku ve ümit.
- 6) Şüphe ve güvensizlik.
- 7) Önyargı
- 8) Suçlamak ve sonuçları.
- 9) Dinin rükünleri.
- 10) Sorumluluğunu devretmek.
- 11) İhlas (Samimiyet)
- 12) Yakınlık
- 13) Niyet
- 14) Tefekkür
- 15) Adak
- 16) Şükür
- 17) Sabır

Üçüncü Bölüm:

- 1) Sakınmak ve tevbe.
- 2) Bağışlama ve terketme ile ilgili mesele.
- 3) Doğru olan şeyleri onaylayıp yanlış olan şeylerden vazgeçmek.
- 4) Yurt ve yaşam konusunda hüküm.
- 5) Şirk yurdunda yaşam ve hüküm ile ilgili mesele.
- 6) Hz. Muhammed ile ikrarın ortaya çıktığı yurt ve bölge.
- 7) Tevhid yurdunda yaşam ve hüküm ile ilgili mesele.
- 8) Cizye ile ilgili mesele.
- 9) Rasulullah'ın tebliği.
- 10) Müslümanların dini ile ilgili kötü konuşmak
- 11) Müslümanlar ile ilgili kötü konuşmak.
- 12) Kötü konuşan kişinin öldürülmesi ile ilgili mesele.
- 13) Hakkın engellenmesi.
- 14) Müslümanların eksikliklerine işaret etmek.
- 15) Cani ile ilgili mesele.

VII-3) Kitâbu'l-Kısme ve Usûlü'l-Eradîn

Yazmanın nitelikleri: 357 sayfa olup, her sayfada 23 satır vardır. Her sayfa, 24 x 17 cm ebadındadır. Metin, açık bir Mağrib hattı ile yazılmış olup müstensihî, Sâlim b. el-Hâc Ebû'l-Kâsım Muhammed el-Cerbî el-Cericnî'dir.

Bu yazma nüsha, Cebel-i Nefûse'nin Ruhaybât bölgesinden Mersâvenli Ali b. Milûd el-Mersâveni'ye aittir. Dedesi Muhammed b. İsa b. Saîd el-Mersâveni'den değerli bir el yazmalar koleksiyonu, ona miras kalmıştır.

İçerik ve notlar. Bu eser, detaylı biçimde İslam'ın ticaret ve ziraat hukukunu ele almaktadır.

Kitâbu'l-Kısme (Ortaklar arasında paylaşım), kitabın ilk 37 sayfasını oluşturur; eserin Cerbe adası el-Bârûniye kütüphanesindeki yazma nüshası, bağımsız bir eseri oluşturur, fakat hem Mersâveni'nin, hem de Şeyh Ömer Melliv'in yazma nüshası ikisi birlikte, Kitâbu'l-Usûl'ü meydana getirmişlerdir.

Kitabın başlangıç cümlelerinin ardından "Bize gelen ticari ortaklık ile ilgili meseleler ile bunların gerekleri, cezalandırılması gereken hususlar ile ortaklar arasında gereken taksimatı şerh etmeyi istiyoruz ..." cümlesi gelir.

Metin, "Denildi ki; Kuyudaki suyu, dirsek ve karışlarla paylaştırdılar. Allah, doğrusunu daha iyi bilir. Kitâbu'l-Kısme, Allah'a hamd ve onun güzel yardımını ile sona erdi" şeklinde bitmektedir.

Ardından Kitâbu'l-Usûl gelir. Kitâbu'l-Usûl, ilk iki bölümün eksik olduğu izlenimini uyandıran 3. bölümle başlar. Tam olarak aynı durum, Câdü kadısı olan Şeyh Ömer Mellîv'in yazmasında da vardır.

Aşağıdaki tablo, eserdeki bölümlerin iki yazma arasındaki karşılıklı ilişkisini ortaya koymaktadır:

Ali Milûd'un yazması	Ömer Mellîv'in yazması
3. bölüm s. 38-98	s. 40-92
4. bölüm s. 98-145	s. 93-147
5. bölüm s. 145-209	s. 149-205
6. bölüm s. 209-260	s. 206-260
7. bölüm s. 260-319	s. 260-327
8. bölüm s. 319-401	s. 329-373

Yazmanın 3. bölümü, "... Yollar ve mecraları ile ilgili söz ve onların mesleklerinin çeşitliliği ..." şeklinde başlayıp "Kiraya veren kişi isabet ederse, onu satsın. Allah, en doğrusunu bilir" diye sona ermektedir.

4. bölüm, "Evinin çevresini çit ile çevirmeyi isteyen kişi ..." şeklinde başlayıp, "eğer onların ürününü kesip koparırsanız ya da olgunlaşmadan önce koparırsa, onların bazısını taksim edin. Onların bazısı da, 'ürün, olgunlaşmaya kadar taksim etmeyiz' der" diye bitmektedir.

5. bölüm, "Yağmur suyu ile ilgili söz ..." diye başlayıp "... şüphesiz yere verdiği zarardan engellemeyi sağlar ve istediği gibi taneleri toplar" şeklinde bitmektedir.

6. bölüm, "ortak toprağı eken kişi ile ilgili bölüm" şeklinde başlayıp "onlardan fiyatını düşüren kişi, herhangi bir zarara uğramadığı sürece ..." diye bitmektedir.

7. bölüm, "zararın ispatı ile ilgilidir" diye başlayıp "her hızlı bir şekilde adım atıp kalelerini ıslah etmek için bunu yaptıklarında, o mağarada yaparlar" şeklinde bitmektedir.

8. bölüm, "Bu kitapta bizim ifade ettiğimiz ilk şey, kim ağaç diker ve onunla toprağı imar ederse, ..." şeklinde başlayıp "toprak, bir delil ya da hükümetin hakimi ile topluluk arasında paylaşılır ve sonrasında o yerin başka bir topluluğa ait olduğuna dair başka bir delil ortaya çıkarsa, onların iddia ettiği gibi değildir..." diye bitmektedir.

Kitâbu'l-Usûl, geç dönem alimlerinden Şeyh Abdülaziz es-Semîni tarafından özetlenmiş ve *et-Tekmül li ba'dı mâ ehalle bihî Kitâbu'n-Nîl* ismiyle yayınlanmıştır (Tunus 1344/1925).

VII-4) Kitâbu'l-Elvâh

Yazmanın nitelikleri: Yazmanın 41 ile 106. sayfalar arası karmaşık bir içeriğe sahip olup her sayfada 23 satır vardır. Her sayfa, 23 x 16,5 cm ebadındadır. Yazma, Rabî'ul-Evvel 1276/Aralık 1850 tarihli olup müstensihî, Kahire'deki taşbasma el-Bârûniyye matbaasının kurucusu olan Muhammed Yûsuf el-Bârûnî'dir. Diğer nüshanın Tunuslu Şeyh Muhammed es-Semîni'nin elinde olduğu söylenmektedir. Kitabın başlığı, Kitâbu'l-Elvâh, Te'lifu'l-Âlim el-Allâme Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Bekr el-Füresettâi'dir.

Yazma metin, "Hamd, Rububiyeti ile tek olan, kullarına ubudiyeti ile üstün gelen, en büyük ayetlerini de yer ve yüksek gökler olarak kılan ve Ahiret için azık hazırlamanın dünyadan daha hayırlı olduğunu açıklayan Allah içindir ..." şeklinde başlamaktadır.

Metin, "... köle geceleyin istihdam edilmez diyen kişinin, gündüz onlardan hizmet beklemesinde bir sakınca yoktur. İşte bu, davet ehlinin alimlerinin haberlerinden bize ulaşan şeydir. Başarı, Allah'tandır" diye bitmektedir.

Bu kitap, bazı edebi ve tarihsel bilgiler ile İbâdî alimlerinin bazı geleneksel kurallarını vermektedir. Eser, yazarı bilinmeyen Kitâbu'l-Muallekât fi Ahbârı Ehli'd-Da've'deki²⁰ materyalin aynısını aşağı yukarı sunmaktadır. Her iki kitabın önerisi, tek ve aynı çalışmanın nihai bir sonuç ortaya koyamayacağı, ancak dikkatli bir incelemenin muhtemel olarak bizi böylesi bir sonuca götürebileceği yönündedir.

VIII) Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Binsâvî (el-Bisyânî)

VIII-1) Sîratü's-Şeyh Ebî'l-Hasan el-Binsâvî hucceten alâ men yubtilu's-Suâle'l-Vâkıa bi-Umân

Yazmanın nitelikleri: 64 sayfa olup, her sayfada 20 satır vardır. Her sayfa, 24,5 x 17 cm ebadındadır. Yazmanın bir kısmı, karmaşık bir içeriğe sahip olup (bakınız, 9-2) 1329/1911 tarihlidir. Müstensihî, Ömer b. İsâ et-Tindimmîrtî'dir.

İçerik ve notlar. Bu kitaba verilen başlık, Sîratü's-Şeyh Ebî'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bisyânî hucceten alâ men yubtilu's-Suâle'l-Vâkıa bi-Umân'dır.

Eser, "Hamd, İslam'ın kanunları, helal ile haramın açıklanması üzere Allah içindir. Hz. Muhammed'e salâtu selam olsun. Şüphesiz Allah, dinini doğru bir biçimde açıklamıştır. Kim onu takip ederse hanîf bir Müslüman olur" şeklinde başlamaktadır.

Giriş'ten sonra yazar, bu kitabı yazmasının sebeplerini şöyle ortaya koyar: "Umânlılardan biri, müslümanları soru bâbında karalamış ve kitaba ve sünnete dayanmadan soruyu benimseyen bazılarını delilsiz bir şekilde suçlamış-

20 Bu eser, Şeyh Muhammed Yûsuf Ettafeyyîş tarafından yeniden düzenlenmiş ve Kahire el-Bârûniyye matbaasında litografik (taşbasmalı) baskısı yapılmıştır (Tarihsiz).

lardır. Allah izin verirse biz, Müslümanlardan soruyu benimseyen kimselerin kusurunu açıklayacağız...”.

Eser, “Size ona temas etmeyen şeyleri yazdım, çünkü kelâmın bir kısmı bir kısmına bağlıdır. Belki de konuşandan sonra hızlı bir şekilde ayrılık olur. Hiç bir şey yoktur ki, bir şey ona muhtaç olmasın. Halil b. Ahmed'den şöyle dediği rivayet edilmiştir: ‘İhtiyaç duymadığınız şeyleri öğrenin, zira ona ihtiyaç duyacaksınız’. Yazdığım şey üzerinde duran kişiye onu düzeltmek düşer. Eğer onda bir hata varsa, onu düzeltsin; benim eksikliği düzeltsin ve açıklasın, zira onu çok meşgul bir durumda hızlı bir şekilde ve aceleyle yazdım. Eğer onda bir doğruluk varsa, onu da takip etsin...” şeklinde bitmektedir.

Bu kitapta yazar, dinî meseleler (İbâdî doktrini) üzerinde bazı soruların gerekliliğine dair İbâdîliği itibarsızlaştırmaya çalışan bazı Umânîların saldırılarını çürütmüştür. O, müslümanların mezheplerini ele aldıktan sonra İbâdîlerin doğru yolda olan tek grup olduğu sonucuna gelir. O, vilâye ve berâe konusuna da temas etmiştir (Arapça bir kelime olan vilâye'nin anlamı, yakınlıktır; fakat İbâdî literatürde vilâye, Allah'tan Müslümanlar için merhamet ve bağışlanma istemeyi ifade eder. Diğer bir ifadeyle, gönülden sevmek ve dil ile bağışlanma dilemektir. Arapça bir kelime olan el-Berâe ise, uzaklık demektir. İbâdî kaynaklarda ise, dışlamak anlamına gelir). Bu eserde Şeyh Bisyanî, Tâlibu'l-Hakk Abdullah b. Yahyâ el-Kindî dönemine kadar müslüman toplumda meydana gelen ilk bölünmeler üzerinde konuşur. O, Müslüman gruplar arasındaki teolojik farklılıklardan da söz eder, sonra iyiliği emredip kötülükten sakındırmak isimli özel bir bölüm ortaya koyar ve yazar, İslam mezheplerinin göze çarpan doktrinlerinin eleştirisiyle kitabını tamamlar.

IX) Ebû Ya'kûb b. Halfûn el-Mezâtî

IX-1) Risâletu Yûsuf b. Halfûn el-Mezâtî (2 yazma)

İlk yazma nüsha, 48 sayfa olup, her sayfada 21-22 satır vardır. Her sayfa, 21 x 15,5 cm ebadındadır. Yazmanın bir kısmı, karmaşık bir içeriğe sahiptir (bakınız, 9-1). Bu nüshayı Cerbe adasında Vâleğ'de yaşayan el-Ba'tûr ailesinden ödünç aldım. Sayfaların sol kısımlarını, solucan yemiş olup yazma, su ile bozulmuştur, fakat yazma, hâlâ okunabilir mahiyettedir. 17. cevabın son paragrafı, kayıptır.

İkinci yazma nüsha, 29 sayfa olup, her sayfada 29 satır vardır. Her sayfa, 24,5 x 17 cm ebadındadır. Yazmanın bir kısmı, karmaşık bir içeriğe sahiptir (bakınız, 4-1). Şeyh Abdullah b. Yahyâ el-Bârûnî (ö. 1912) tarafından açık bir Mağrib hattı ile yazılmıştır. Bu nüshayı Cerbe adasındaki el-Bârûniyye kütüphanesinden ödünç aldım. İlk nüshaya *Kitâbun fîhi Risâletu Yûsuf b. Halfûn el-Mezâtî* ismi verilmiştir. İkinci nüshanın ismi ise, *Ecvibetu Ebî Ya'kûb b. Yûsuf b. Halfûn el-Mezâtî* dir.

Her iki nüsha, "Allah, bizi muvaffak kılsın ve razı olacağı yola ulaştırsın, bize şerh edilmesi ve taraftarlarımızın itimad ettiği selef ile halef fakihlerin ihtilaflarının açıklanması istenen bazı meseleler yazıldı ..." şeklinde başlamakta olup yine her iki nüsha, "... İşte bu bizim eskilerden olmayıp önüne geçilen, tabi olunan şeydir. Şüphesiz Allah, muvaffakiyetimizin sahibidir, güç ve kuvvetiyle beraber tüm başarımızın sorumlusudur. Allah'ın selamı ve rahmeti üzerine olsun. İbn Halfün'un risalesi sona erdi" şeklinde bitmektedir.

İçerik ve notlar. Ebû Ya'kûb'un bu risalesi, Cebel-i Nefûse'den ona gelen sorulara verdiği cevapları içerir. Soruyu soran kişi, bu sorularda İbâdî görüşlere ve İbâdî alimlerin ortaya koyduğu kanıtlara ek olarak, müslüman mezhepler arasındaki farklı görüşleri bilmeyi istemiştir. İbâdî kroniklerine göre Ebû Ya'kûb, İbâdî olmayan müellifler tarafından okunan ve Azzâbe kuruluşuna da bir süre için kılavuzluk eden²¹ kitaplara (Kütüb Ehli'l-Hılâf) düşküdü. Bununla birlikte Ebû Ya'kûb, İbâdîler için İslam'da tartışmalı düşünceye kapıları açan tek alim değildi. Bu noktada Ebû Ya'kûb Vâriclânî, Ebû Ammâr Abdü'l-Kâfi, Ebû Amr Osmân b. Halife es-Sûfî, Ebû Tâhir İsmail b. Mûsâ el-Ceytâli ve Ebû Sâkin Âmir b. Ali eş-Şemmâhî gibi büyük alimler de vardı. Onların eserlerinde ortadan kaybolanları da içeren tüm İslam mezheplerinin farklı görüşlerini ele alıp ortaya koyan mukayeseli çalışmalar buluruz. İbn Halfün'un bu risalesi, yukarıda ifade edilen müellifler tarafından izlenen metodun çok güzel bir örneğidir. Ben bu iki yazma nüshaya dayanan bu risalenin edisyon kritiğini hazırlamakla meşgulüm.

X) Amrûs b. Feth (283/896)

X-1) Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiye

Yazmanın nitelikleri: 11 sayfa olup, her sayfada 27 satır vardır. Her sayfa, 15 x 21 cm ebadındadır. Eski Mağrib hattı ile yazılı olup tarihsizdir. Yazmanın bir kısmı, karmaşık bir içeriğe sahiptir (bakınız, I-1). Yazmanın bir başka nüshasını Mizâb bölgesinin Benî Yezkîn'den olan Şeyh Muhammed Babânû'nun kütüphanesinde gördüm.

Metin, "İçinde Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiye olan eser, imam ve fakih Amrûs b. Feth tarafından telif edilmiştir. Delilleriyle problemleri açıklığa kavuşturan ve boş konuşanların eksikliğini ortadan kaldıran aydınlatıcı delillerle yolunu açıklayan Allah'a hamdolsun..." diye başlamakta olup "... Müslümanların hükmü ile ilgili bir hususta endişe edilebilecek bir kötülük ortaya çıkarsa, Allah için asiler, dünya ve ahirette Allah'ın vereceği cezadan korkarlar. Bundan dolayı tevbe etmeleri ve korkmaları gerekir. Eğer aynı şekilde devam eder ve tevbe etmezlerse, dalâlete düşer ve kafir olurlar. İddia edilmiştir ki bu durum, onlar için bir yücelik olup onların devam eden küfürlerini daha da artırır. Burada Usûlü's-Sıra ve ed-Deynûnetü's-Sâfiye'yi tasvir ettim. Allah'tan muvaffakiyet dilerim" şeklinde biter.

21 Şemmâhî, 445.

İçerik ve notlar. Bu risale, Amrûs b. Feth'e atfedilir ve putperestlere, Kitap ehline (Hıristiyanlar ve Yahudiler), Mecusiler ve münafıklara yönelik olarak İslam'ın tutumunu İbâdilerin bakış açısına göre açıklar. Ayrıca yazar, Hâriciler, Sufriyye, Mu'tezile, Mürchie ve Şiiler gibi bazı Müslüman gruplar tarafından benimsenen hatalı görüşleri çürütür. Yazar, inancın belirli temel prensiplerini bildirerek risalesini sona erdirir.

X-2) er-Raddu ale'n-Nâkise ve Ahmed b. el-Huseyn

Yazmanın nitelikleri: 36 sayfa olup, her sayfada 26 satır vardır. Her sayfa, 20,5 x 14,5 cm ebadındadır. Eski bir Mağrib hattı ile yazılmış olup tarihsizdir. Abdullah b. İsa b. Zekerıyyâ en-Nefûsî tarafından transkribe edilmiş olup esere "Kitâbun fihi er-Raddu ale'n-Nâkise ve Ahmed b. el-Huseyn" başlık olarak verilmiştir.

Metin, "Hamd, izzet, güç, büyüklük ve delil sahibi olan Allah'a aittir. O, dinini ortaya koymuş ve açıklamış ve öğrettiği kimselerin çoğundan, insanlara açıklasınlar ve gizlemesinler diye söz almıştır. Yüce Allah buyurur: 'Allah, kendilerine Kitap verilenlerden, 'Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, gizlemeyeceksiniz' diye söz almıştı ..." şeklinde başlamakta olup "... eğer ahiretten herhangi bir şey üzere bitiş cereyan eder mi? denilirse, kalıcı olan nihayetsiz ve gagesiz olandır. Onun için herhangi bir sona eriş yoktur. Allah'a hamd ve ona minnetle Abdullah b. İsa b. Zekerıyyâ b. Muhammed b. İsa b. Mahmûd b. Süleyman b. Yahyâ'nın yazdığı kitap tamamlanmış oldu. Allah, ona malın ve evlatların fayda veremeyeceği, ancak selim bir kalp ile gelenlerin istisna olduğu günde bununla fayda vermiştir. Onu sadece Allah rızasına ulaşmak için yazmıştır" diye bitmektedir.

İbâdî kaynaklarda bu eserin, Amrûs'un meslektaşısı Abdullah b. Hâlık el-Fezzânî²² için yazdığı kitap anlamında *el-Amrûsî* şeklinde ifade edildiği görülmektedir.

Bu eser, İslam Hukuku ve teolojisinin temellerine yönelik İbâdî bakış açısını ortaya koymaktadır. Bu eserin önemi, Kuzey Afrika İbâdiliğinin günümüze ulaşan en eski eseri oluşudur.

Amrûs, İbâdiliğin Kuzey Afrika'daki en büyük alimlerinden biridir. O, İbâdilerin ikinci imamı olan Ebû Ubeyde'nin öğrencilerinden gelen hadis rivayetlerini eseri el-Ğânimıyye'de kaydetmiş olan Doğu'nun tanınmış İbâdî alimi Bişr b. Ğânim el-Horasânî ile bir araya gelme imkanına sahip olmuştur. Bişr, Amrûs ile birlikte Tâhert'e giderken eserinin bir nüshasını bırakmış ve böylece ikincisi, Amrûs'un elinde transkribe olan kitap olma avantajını elde etmiştir. Ayrıca o, doğu İbâdilerinin o dönemde müftüsü olan Muhammed b. Mahbûb ile Mekke'de Hac esnasında bir araya gelmiştir. Amrûs, dördün-

22 Bkz., Şemmâhî, 225; Visyânî, *Siyer*, v. 2; Berrâdî, *el-Cevâhir*, s. 219.

cü Rüstemi imamı Muhammed b. Eflah döneminde Cebel valisi olan Ebû Mansûr İlyas tarafından Cebel-i Nefûse kadısı olarak atanmıştır.

Amrûs'un İslam Hukuku ve teolojisinin temellerini Kur'an, sünnet ve Müslüman alimlerin bireysel hükümlerinden çıkardığı üç gruba ayıran bir kitap yazmaya karar verdiği söylenmiş; fakat o, arzusunu yerine getiremediği ölmüştür.²³ Amrûs, aslında, Mânû savaşında İbrahim b. Ağleb tarafından öldürülmüştür (283/896).

XI) Ebû Hazr Yeğlâ b. Zeltâf (380/990)

XI-1) Kitâbu'r-Radd alâ Cemû'l-Muhâlifin

İlk yazma nüsha, 40 sayfa olup, her sayfada 27 satır vardır. Her sayfa, 20,5 x 15,5 cm ebadındadır. Eski bir Mağrib hattı ile yazılmış olup tarihsizdir. Müstensihi, Abdullah b. İsâ en-Nefûsî'dir. el-Ba'tûr ailesine ait olan yazmanın bir kısmı, karmaşık bir içeriğe sahiptir (bakınız, 12-2). Metin, 36. sayfada sona erer ve sonrasında aynı müellifin ek teolojik görüşlerini içeren beş sayfa daha takip eder.

İkinci yazma nüsha, 63 sayfa olup, her sayfada 19 satır vardır. Her sayfa, 21,5 x 15 cm ebadındadır. Abdullah b. Yahyâ el-Bârûnî tarafından açık bir Mağrib hattı ile yazılmış olup 1273/1856 tarihlidir. Kebâv'daki Yûsuf Ahmed el-Bârûnî'ye ait olan yazmanın bir kısmı, karmaşık bir içeriğe sahiptir.

Her bir nüsha, "Allah'ın isimlerinin yaratılmış olduğunu ileri sürenlere reddiye; onlara denilir ki, 'yaratılmış olduğunu ileri sürdüğünüz bu isimlerin neler olduğunu bize haber verin?' ..." diye başlamaktadır.

Her bir nüsha, "... işte iki yüz dirheme sahip olanın durumu böyledir, kendi mülkünden ya da mülkünün dışında beş dirhem versin, ben de ona veririm. Böylece gölgede ya da güneşte olsun, gölgede olan güneşe çıkmış olur. Bu meselelerden birine verilen cevap, hepsine verilmiş gibidir" şeklinde bitmektedir.

İçerik ve notlar. Başlığına göre yazmanın metni, Allah'ın isimleri yaratması, Müslümanların öteden beri bilmediği dini meseleler, Mu'tezile'nin reddi, istitâat (fili yapma güç ve yeteneği), ilahi irade, iman ve yaratmak gibi teolojik problemler hususunda İbâdiliğin tüm karşıtlarına yönelik tekzibleri içerir. Bu kitabın yazarı olan Ebû Hazr, özellikle teoloji sahasında İbâdiliğin seçkin alimlerinden biridir.

XII) İbn Sellâm (III/IX. yüzyıl)

XII-1) Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn

Yazmanın nitelikleri: 63 sayfa olup, her sayfada 21 satır vardır. Her sayfa, 20,5 x 14,5 cm ebadındadır. Eski bir Mağrib hattı ile yazılmıştır. Bu yazma nü-

23 Visyâni, v. 2.

ha, esasen, el-Ba'tûr'un koleksiyonundaki nüshalardan biridir; onu yazmayı keşfeden Şeyh Sâlim b. Ya'kûb'dan ödünç aldım.

Yazma metin, "İman ve İslam, İzzet ve İhsan kelimelerinin tefsiri ..." şeklinde başlayıp, "... onları tefsir ettik, dinimizin ilkelerine sarıldık, Müslümanların görüşlerini açıklıyoruz ..." diye bitmektedir.

İçerik ve notlar. Bu kitap, Kuzey Afrika'da hicrî III. yüzyıla kadar çıkan İbâdî tarihi ile ilgili sahip olduğumuz en eski kaynaktır. Müellif, Mekke ile Tûzır arasındaki İbâdî şehirlerini gezmiş ve farklı yerlerdeki pek çok ünlü İbâdî alimle görüşmüştür. Babası, Abdülvehhab b. Rüstem döneminde Sirt'in valisi idi.²⁴ Bu kitap, Şemmâhi'nin Siyer'inde söz konusu dönem ile ilgili pek çok alıntı yaptığı ana kaynaklardan biridir.²⁵

Müellif, İslam ve İman'ın doğruluğu üzerine yazdığı girişten sonra mezhebin ilk imamlarını, yani Peygamber'in arkadaşlarının seçme bir listesini verir. Bu kitapta iki liste daha vardır. Biri, doğuda yani, Mekke, Medine, Yemen, Uman, Kûfe, Basra ve Şam'da yaşayan İbâdî alimlerin isimlerini içerir. Diğeri ise, Kayravan ve o çevredeki İbâdî alimlerin isimlerini içerir. Müellif yine, Ebû'l-Hattâb Abdu'l-A'lâ tarafından Libya ve Tunus'ta kurulan devletle ilgili faydalı bilgiler verir. Ayrıca, Ebû Hâtim el-Melzûzî ile ve onun bu devletin yaşaması için verdiği mücadele ile ilgili bilgi verir.

Bu kitapta iki önemli belgeden alıntı yapılmaktadır. Birincisi, ikinci Rüstemî imamı olan Abdülvehhâb b. Abdurrahmân'ın Tripoli'de yaşayan insanlara gönderdiği mektuptur. Diğeri ise, Ebû İsa İbrahim b. İsmail el-Horasânî ile doğu İbâdîlerinin kardeşleri olan Mağrib İbâdîlerine, Halef b. es-Semh'in Tâhert'teki Rüstemî devletine yönelik isyanı ile ilgili yazdıkları bir mektuptur.

Bu elyazması nüsha, bildiğim en iyi ve eşsiz bir eserdir.

XIII) Mukarrin b. Muhammed el-Bağtûrî (VI/XII. yüzyıl)

XIII-1) Siyeru Meşâihi Cebel-i Nefûse

Yazmanın nitelikleri: 153 sayfa olup, her sayfada 24 satır vardır. Her sayfa, 21 x 15 cm ebadındadır. Eski bir Mağrib hattı ile yazılıdır (800/1397'den sonra). Bu yazma nüsha, Cerbe adasının Vâleğ bölgesinde yaşayan el-Ba'tûr ailesine aittir. Bu nüshayı fotokopi yapmak için ödünç aldım. Kötü bir durumda idi, ıslak oluşundan dolayı bozulmak üzereydi ve tüm sayfaları, kötü biçimde işaretlenmişti fakat hâlâ okunaklı idi.

Kitaba verilen başlık, "Kitâbun fihi Siyeru Meşâihi Cebel-i Nefûse ve Menâkıbihim" dir.

24 Şemmâhi, 204.

25 Örnek olarak bkz., Şemmâhi, *Siyer*, s. 133, 135, 137, 141-42, 161-62, 164, 187, 188, 260-62; ayrıca bkz., Tadeusz Lewicki, "Une chronique ibâdite, 'Kitâb as-Siyar' d'Abû'l-'Abbâs Ahmad as-Sammâhi", *Revue des Études Islamiques*, VIII, Paris, 1934, s. 73.

Yazma metin, "Rivayet edildi ki bu davetin taraftarları, birbirlerini karşılıklı ziyaret ediyorlar. Doğu ehli, batı ehlini; batı ehli de doğu ehlini ilim bakımından birbirlerinden faydalanmak amacıyla ziyaret ediyor. Doğu ehlinin liderleri, asırlar boyunca konuşmuşlardır. Onlardan Câbir b. Zeyd, ..." diye başlamaktadır.

Yazma metin, "... evinde yiyeceği şey bulamayan kişinin özellikle sütte çıkmasına izin verdiler. Evinde yiyeceği şeyi bulan kişiye gelince, bu onun için caiz değildir. Allah, en doğrusu ve sağlamını bilir. O, bize yeter; O, ne güzel vekildir ve muvaffakiyet onunladır. Böylece, daha önce yaşayan, muhabbetlerinden faydalandığımız, mezheplerine ve delillerine yönelik kötü şeyler söyleyenlere hemen cevap veren ve güvenilir isnatlarla telif yapan Cebel-i Nefüse alimlerinin rivayetleriyle bilinen kitap böylece tamamlandı. Tek olan Allah'a hamd, nebisi Hz. Muhammed'e, tüm nebilere ve meleklerle de salâtu selam olsun" şeklinde bitmektedir.

Aşağıdaki not, modern Mağrib hattı ile yazılmıştır: "O, Mukarrin b. Muhammed el-Bağtûrî en-Nefûsî'nin telifidir. Kitabın sonunda 599 yılının Rabî'u'l-Âhir ayında Cennâvun'da Şeyh Ebû Yahyâ Tevfik b. Yahyâ el-Cennâvunî'nin huzurunda kitabı tamamladığını ifade etmiştir".

İçerik ve notlar. Bu kitap, iki yıl önceye kadar Şeyh Sâlim b. Ya'kûb'un el-Ba'tûr ailesinin koleksiyonunda onunla karşılaşmaya kadar kayıp olarak düşünülmüyordu. Diğer yazma, Libya Hûn'da ortaya çıktı, fakat şimdiye kadar onu görebilmiş değilim.

Eser, özellikle Cebel-i Nefüse alimlerinin biyografilerini ele almaktadır. Hicrî VI. yüzyıla (XII. yüzyılın başları) kadar olan dönemi kapsamaktadır. Eser, açık bir el yazısı ile yazılan ve eksiksiz bir şekilde noktalanan Berberi metinlerinin büyük ve önemli bir koleksiyonunu içerir. Ne Berrâdî ne de Sâlimî, bu kitaptan listelerinde bahsetmezler; fakat bu eser, Şemmâhî için Nefüse alimleri ile ilgili eserinin ana kaynağıdır. O, bu kitabın yazarı olan Mukarrin b. Muhammed el-Bağtûrî ile ilgili kısa bir biyografi de yazmıştır.²⁶

XIV) Ebû'r-Rabî' Süleyman b. Abdi's-Selâm el-Visyânî (VI/XII. yüzyıl)

XIV-1) Siyeru'l-Visyânî

Yazmanın nitelikleri: 121 sayfa olup, her sayfada 36 satır vardır. Her sayfa, 20,5 x 15 cm ebadındadır. Güzel bir eski Mağrib hattı ile yazılıdır; son beş sayfası, modern Mağrib hattı ile tamamlanmış olup farklı sayfalarda metnin, Ramazan 1067/Mart 1666 tarihli olduğu kaydedilir.

Bu yazma nüsha, Cerbe adasının Haşşân bölgesinden olan Mahfûz b. Ali el-Bârûnî'ye aittir. Bu nüshayı fotokopi yapmak amacıyla ödünç aldım. Kitabı verilen herhangi bir başlık yoktur.

26 Şemmâhî, 548.

Yazma metin, "Şeyh Ebû'r-Rabî Süleyman b. Abdi's-Selâm b. Hasan el-Visyânî demektedir. Muvaffakiyet, Allah'tandır. Hamd, ilimlerin kendisiyle yarışamayacağı ve eşyanın onun kudretine üstün gelemeyeceği ve varlıkları bildiği şey üzere yaratan Allah, içindir. Hiçbir şey, onun gibi değildir ve O, işiten ve görendir. Gözler, onu göremez fakat O, gözleri görür. O, çok merhamet eden ve her şeyden haberdar olandır. Davetimiz taraftarlarının haberlerine baktım, mahvoldum, bu yüzden sizin için bir kitap yazmayı istedim..." diye başlamaktadır.

Yazma metin, "... ona 'sen, hayırlı bir insansın, onlar için isabet edecek şekilde kuşluk rükûsunu, Cuma orucunu, Allah'ın sana verdiği şeylerden sadaka'yı yerine getir' dedi. Allah'a çokça hamdolsun. Bu arada bozulan şey ile ilgili olarak 'gerçekten çokça kopye ettim' dedi. 1067 yılının Ramazan ayının onuncu günü bu iş, bitti, bununla bu nüshanın tamamlanışını kastediyorum. Hamd, alemlerin Rabbi olan Allah içindir. Efendimiz Hz. Muhammed'e, ailesine ve ashabına da salâtu selam olsun" şeklinde bitmektedir.

İçerik ve notlar. Bu kitap, iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, müellif Şeyh Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Âsımî tarafından Ebû Muhammed Mâksin b. el-Hayr (28 Cemâziyelâhir 528/15 Ocak 1134)'dan nakledilen başlıca bilgileri içerir. İkinci bölümdeki bilgiler ise, Ebû Amr Osman b. Halife es-Sûfî, Ebû Sehl İbrâhîm b. Süleyman ile Ebû Nûh'tan nakledilmiştir.

İlk bölümde verilen hayat hikayeleri, aşağıda görüldüğü gibi, bölgelere göre sıraya konmuştur;

- 1) Cebel-i Nefûse alimleri, s. 2-12.
- 2) Cerbe bölgesi alimleri, s. 12-23.
- 3) Kastâliye, Nefzâfe gibi kale topluluklarının alimleri, s. 23-28.
- 4) Sûf ve Eriğ bölgelerinin alimleri, s. 28-46.
- 5) Vâriclân alimleri, s. 46-58.
- 6) Çeşitli hayat hikayeleri, s. 58-68.

İkinci bölüm, İbâdî toplulukların büyük değerleri, alimleri, Azzâbe kuruluşları²⁷, faaliyetleri ve sosyal yaşamı ile ilgili bilgiler içerir. İbâdîlerin Tâhert'teki devletinin yıkılışından VI/XII. yüzyıla kadar olan dönemin tarihi açısından önemli bir kaynaktır.

27 Azzâbe kuruluşları, Kuzey Afrika'da İbâdî devletinin yıkılışından sonra ortaya çıkmıştır. Azzâbe kuruluşları, toplumdaki en iyi insanlardan meydana gelmelidir. Üyelik için gerekli şartlar arasında üyenin, Kur'an'ı ezberleyen ve İbâdî sistemine göre çalışmalarını tamamlayan kişilerden olması vardır. "Açık davet" ya da savunma döneminde bu kuruluş, imamın Şura Meclisi'ni oluşturur; fakat gizlilik dönemi (kitmân merhalesi) boyunca Azzâbe kuruluşu, İbâdî toplumunun dini ve sosyal işlerini yürütmeye noktasında imamın tüm otoritesini kullanır.

Kitabın diğer nüshası, Lwow Üniversitesi Kütüphanesinde (No: 277).²⁸

XV) Ebû Ammâr Abdü'l-Kâfi b. Ebî Ya'kûb el-Vâriclânî (VI/XII. yüzyıl)

XV-1) Muhtasarı Tabakâti'l-Meşâih

Yazmanın nitelikleri: 3 sayfa olup, her sayfada 23 satır vardır. Her sayfa, 21,5 x 15,5 cm ebadındadır. Açık modern bir Mağrib hattı ile yazılı olup 1271/1854 tarihlidir. Müstensihî, Said b. Eyyûb et-Tindimmîrî'dir. Yazma nüshanın bir kısmı, karmaşık bir içeriğe sahiptir (bakınız, 6-1).

İçerik ve notlar. Bu vesikada Ebû Ammâr Abdü'l-Kâfi, kendisi aracılığıyla yayıldığı İbâdî doktrininin otoriteler zincirini açıklar. O, İbâdî alimleri on bir sınıfa ayırır; her bir sınıf, elli yılı kapsar ve aynı dönemde yaşayan çok sayıda alimi, onların bu dönemin başlangıç ya da sonunda gelip gelmediğine bakmaksızın, içine alır. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd ed-Dercîni, Tabakâtu'l-Meşâih adlı eserinde bundan alıntı yapar ve zinciri kendi dönemine kadar getirir.²⁹

Yazma metin, "Sözdeki isabet ve ameldeki doğruluktan dolayı Allah, bizi muvaffak kıldı. Şüphesiz Şeyh Ebû Ammâr, Azzâbe'nin tek tek ve şüpheden uzak güvenle, dinlerinin emrine uyduğunu gördüğünde, güzel bakışından dolayı bunun birlik içinde kuşaktan kuşağa olduğunu anladı ..." diye başlamaktadır.

Yazma metin, "...onlar ve diğerlerinden hareketle ilim, Allah korkusu, zühd ve ibadet anlatılmaktadır. Bu kitap, istesek de bundan başka bir şeyi içine almaz, kelimesi kelimesine artık tamamlandı" şeklinde bitmektedir.

28 Nüshanın nitelikleri, Tadeusz Lewicki tarafından verilmiştir. Bkz., Lewicki, "Quelques textes inédits en vieux berbère provenant d'une chronique ibâdite anonyme", *REL.*, VIII, (1934), s. 276-279.

29 Dercîni, *Tabakât* (elimdeki yazma nüsha), v. 2-3.

Kaynakça

- el-ASKALANÎ, İbn Hacer Ahmed b. Ali, *Lisânü'l-mizân*, thk. Dâiretü'l-maârifî'n-Nizâmiyye: Hindistan, Beyrut: Müessesetü'l-a'lemi li'l-matbûat, 1406/1986.
- İbn BEREKE, Ebu Abdullah Muhammed el-Behlevî, *Kitâbu'l-câmi*, thk. İsa Yahya el-Baruni, Beyrut: Dârü'l-feth, 1394/1984.
- BOULERVAH, İbrahim b. Ali, *Müsnedü'l-İmâm er-Rebi' b. Habîb ve kitâbu'l-câmi' li İbni Bereke*, Beyrut, 2013.
- el-CÛRCANÎ, Abdullah İbn Adiy, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, thk. Yahya Muhtar Gazzavi, Beyrut, 1409/1988.
- ed-DAREKUTNÎ, Ali b. Ömer ebu'l-Hasen, *Sünenü'd-dârekutnî*, thk. Abdullah Haşim Yemani, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1386/1966.
- Delîlu a'lâmi Uman*, Umman: Sultan Kabus Üniversitesi, Maskat, 1412/1991.
- ed-DİMEŞKÎ, Şemseddin Muhammed, *Tavdihü'l-müştebeh fi dabti esmâi'r-rüvvâti ve ensâbihim ve elkâbihî ve kenâim*, thk. Muhammed Naim el-Arksusi, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993.
- İbn HABİB, er-Rebi', *el-Câmiu's-Sahîh*, yay. haz. Ebu Yakub el-Vercilani, Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, h. 1349.
- el-HÛSEYİN, Velid Ahmed ve diğerleri, *Mevsûatü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalanî'l-Hadisiyye*, Britanya: Dârü'l-hikme, 1422/2002.
- İbn MAKULA, Ali b. Habbetillah b. Cafer, *el-İkmâl fi ref'i'l-irtibâti ani'l-mü'telifi ve'l-muhtelif*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemani, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, h. 1411.
- el-Kütübü's-sitte*, yay. haz. Salih b. Abdülaziz Âl-i Şeyh, Riyad, 1421/2000.
- es-SADÎ, Cabir b. Ali b. Hammud, İbn Bereke ve *ârâhu'l-usûliyye*, Ürdün Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne sunulmuş Yüksek Lisans Tezi Danışman Dr. Abdülmuiz Abdülaziz Hureyz, 1994.
- es-SALİMÎ, Abdullah b. Hamid, *Tuhfetü'A'yân bi sîreti ehl-i Umân*, thk. Ebü İshak İbrahim Atfîş, Kahire: Matbaatü's-Şebâb, h. 1350.
- es-SUUDÎ, Zehran b. Hamis b. Muhammed, *el-İmâm ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Bereke ve devruhu'l-fıkhi fi'l-medreseti'l-İbâdiyye min hilâli kitâbihî "el-Câmi"*, Ürdün Âl-i Beyt Üniversitesi'ne sunulmuş yüksek lisans tezi Danışman Dr. Kahtan ed-Dûri, 1998.
- ez-ZEHABÎ, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali el-Bicâvi, Şam: Dârü'l-fikr, t.y.